

DERİNDEN BÖLÜNmüş TOPLUMLARDA BÖLÜNmüş SİVİL TOPLUM: ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Gönül TEZCAN¹

Öz

Derinden bölünmüş toplumlarda pozitif barışın sağlanması için uzun vadeli barış inşası politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede sivil toplum toplumdaki çatlakları onarıcı, etnik gruplar arası mesafeyi azaltıcı ve sosyal entegrasyonu güçlendirici bir barış inşası aracı olarak sunulmaktadır. Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum da toplumdaki politik ve sosyal bölünmeleri yansıttığı için birleştirici ve uzlaştırıcı bir rol üstlenmesi zordur. Böyle toplumlarda sivil toplum dışlayıcı biçimde örgütlendiğinden, topluluklar arası uzlaşya katkıda bulunamadığı gibi grup içi bağlılıkları güçlendirerek radikalleşmeye de sebep olabilir. Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir rol oynayabileceğini tartışmakta ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik çözüm önerileri getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: sivil toplum, derinden bölünmüş toplum, barış inşası, konsosyonel demokrasi

JEL Kodları: D71, D74, L31

DIVIDED CIVIL SOCIETY IN DEEPLY DIVIDED SOCIETIES: SOLUTION PROPOSALS

Abstract

Long-term peacebuilding policies are needed in order to ensure positive peace in deeply divided societies. In this respect, civil society is presented as a peacebuilding tool that restores social cleavages, reduces inter-ethnic distance and strengthens social integration. However, because of reflecting the political and social divisions in society, it is difficult for civil society in deeply divided societies to play a unifying and reconciliatory role. Since civil society is organized exclusively in such societies, it can also lead to radicalization by strengthening intra-group loyalty besides failing to contribute to inter-community reconciliation. The aim of this study is to discuss how civil society can play a more inclusive and reconciliatory role in deeply divided societies and to propose solutions for exclusive civil society organizations.

Keywords: civil society, deeply divided society, peacebuilding, consociational democracy

JEL Codes: D71, D74, L31

---

¹ Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, gkucukyuru@adu.edu.tr

Giriş

Barışçıl toplumlarda sivil toplumun daha demokratik bir yönetime katkı sağladığı kabul edilmekle birlikte, çatışma sonrası toplumdaki sivil toplum örgütlenmelerine doğrudan böyle bir rol atfetmek mümkün olmamaktadır. Çatışma sonrası derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, barışı destekleyebileceği gibi çatışmayı körükleyebilmekte, ya da en azından mevcut statükoyu devam ettirebilmektedir.

Derinden bölünmüş toplumlarda pozitif barışın sağlanması için uzun vadeli barış inşası politikalarına ihtiyaç duyulur. Barış inşası temel olarak barışı güçlendiren ve çatışmanın nüksetmesini engelleyen yapıları desteklemek olarak tanımlanabilir (Birleşmiş Milletler [UN], 1992). Bu çerçevede sivil toplum, çatışan taraflar arasındaki iletişim ve güveni arttıracak ve toplumdaki bölünmüşlüğü azaltarak barışa katkıda bulunabilecek potansiyel bir alan olarak görülmektedir. Ancak sivil toplumun böyle bir rol üstlenebilmesi kapsayıcı biçimde örgütlenmiş olmasına bağlıdır. Kapsayıcı sivil toplum, toplumun farklı kesimlerinden üyeliklere açık olan, heterojen yapıları örgütlenmeleri ifade eder. İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch) ve Uluslararası Af Örgütü (Human Rights Watch) kapsayıcı sivil topluma örnek gösterilebilir. Oysaki derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, toplumdaki politik ve sosyal bölünmeleri yansıtmakta ve dışlayıcı biçimde örgütlenmektedir. Bu durum sivil toplumun, topluluklar arası uzlaşmaya katkıda bulunmasına engel olduğu gibi, grup içi bağlılıkları güçlendirerek çatışan tarafların radikalleşmesine de neden olabilmektedir.

Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı ve uzlaştırıcı bir rol oynayabileceğini tartışmakta ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik çözüm önerileri getirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde sivil topluma ve derinden bölünmüş toplumlara ilişkin kavramsal çerçeve çizilmiş ve derin biçimde bölünmüş toplumlarda sivil toplumun hangi şartlarda pozitif barışa katkıda bulunabileceği incelenmiştir. İkinci bölümde, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun bölünmüşlüğüne pekiştiren unsurlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı biçimde örgütlenebileceği tartışılmış ve dışlayıcı sivil toplum örgütlenmelerine yönelik bir takım çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve: Derinden Bölünmüş Toplamlar ve Sivil Toplum

“Derinden bölünmüş” terimi ilk kez Eric Nordlinger tarafından “Conflict Regulation in Deeply Divided Societies” adlı kitabında kullanılmıştır (Lustick, 1979). Derinden bölünmüş toplamlar, bireylerin doğuştan sahip oldukları farklılıkların siyasal hayata sosyal sınıf benzeri bölünmelerden daha fazla yansıdığı, toplumdaki belli grupların iktidar mücadelesi içinde olduğu ve etnik gruplar arasında geçmişten gelen mesafe ve soğukluğun var olduğu toplamları ifade eder (Horowitz, 2014). Lijphart’ın (2002) ‘çoğulcu toplum’ olarak adlandırdığı “dini, ideolojik, kültürel, etnik ya da ırksal yönden kendi siyasal partileri, çıkar grupları ve iletişim araçları olan farklı alt-toplamlara bölünmüş toplamlar” derin biçimde bölünmüş kabul edilir (s. 31). Böyle toplamlarda muhalif gruplar arasında birçok konuda önemli bir süre boyunca devam edegelen köklü anlaşmazlıklar vardır. Rakip gruplar arasındaki sınırlar net ve kesin biçimde çizilmiştir ve grup üyelikleri değişken değildir (Lustick, 1979). Derinden bölünmüş toplamlarda siyasal şiddetin ya da ihtimalinin varlığı, toplumdaki kesimleri birbirinden ayrı tutar (Guelke, 2012).

Literatürde Makedonya, Kosova, Bosna, Kıbrıs, Sri Lanka, Nijerya, Güney Afrika, Lübnan, Kuzey İrlanda, Hindistan, Irak, Etiyopya, Malezya, İsrail gibi etnik, dinsel, mezhepsel ya da dilsel olarak bölünmüş toplamlar “derinden bölünmüş” olarak kabul edilir. Makedonya’da nüfusun yaklaşık %25’ini oluşturan etnik Arnavut azınlığın anayasaya, eğitim ve kültüre, istihdam ve katılıma ve demokratik temsile ilişkin şikâyet ve talepleri, Makedonların ontolojik güvenliklerine ilişkin endişeleri ile karşı karşıya gelince, ülkenin iç savaşın eşiğinden döndüğü 2001 çatışması yaşanmıştır. Çatışmayı bitiren ve bir konsosyonel düzenleme (ortaklıkçı/

oydaşmacı demokrasi) örneği olan Ohri Çerçeve Anlaşması toplumdaki bölünmüşlüğü sona erdirememiştir. Etnik gruplar arasında tarihten gelen sosyo-kültürel farklılıklar ve ekonomik ve demografik ayrımlar siyasi partiler, medya, sivil toplum, eğitim gibi birçok alanın Makedon ya da Arnavut olarak etiketlenmesine neden olmuştur (Gülboy, 2012; Ilievski, 2007; Koppa, 2001).

Kuzey İrlanda'da İrlanda Cumhuriyeti'nin parçası olmak isteyen milliyetçi/Katolik Cumhuriyetçiler ile İngiltere'nin parçası olarak kalmak isteyen Birlikçi/Protestan çoğunluk arasındaki çatışmalar 1968'den 1998 yılına dek sürmüştür. Yine bir konsosyonel düzenleme örneği olan 1998 tarihli Belfast Anlaşması çatışmayı durdurmuş olsa da, toplum ayrılmış cemaatler içerisinde yaşamaya devam etmektedir (Schiaparelli, 2015). Benzer şekilde, Bosna'da Boşnaklar ve Sırpalar, Kosova'da Arnavutlar ve Sırpalar, Irak'ta Şii çoğunluk ile Sünni ve Kürt azınlıklar, Kıbrıs'ta Rumlar ve Türkler, Malezya'da Müslüman Malay çoğunluk ile Çinli ve Hintliler, İsrail'de Araplar ve Yahudiler, Güney Afrika'da beyazlar ve siyahlar arasındaki dinsel, mezhepsel, dilsel, ırksal ve etnik kökenli bölünmüşlükler politik ve sosyal hayata damga vurmuş durumdadır.

Sivil toplumun, çatışmanın her aşamasında önemli bir potansiyel role sahip olduğu ve barış inşası sürecine pozitif katkıda bulunabileceği kabul edilir (Paffenholz, 2009). Çalışmanın amacı, bu şekilde derinden bölünmüş toplumlarda, sivil toplumun topluluklar arası bölünmüşlükleri azaltma potansiyelini araştırmaktır.

Sivil toplum literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Andrew Heywood'a (2015) göre, köken olarak "devlet otoritesi altında hukukla yönetilen bir siyasal cemaati" ifade eden sivil toplum, zamanla "hükümetten bağımsız ve kendi amaçlarına ulaşma çabasında olan bireyler tarafından organize edilen müstakil kurumları" tanımlamak için kullanılır olmuştur (s.61). Larry Diamond'ın (1994) tanımıyla sivil toplum,

...gönüllü, kendi kendini üreten, (büyük ölçüde) kendi kendini destekleyen, devletten özerk, bir yasal düzen ya da ortak kurallar bütünüyle bağlanmış olan örgütlü bir sosyal yaşam alanıdır... kamusal bir alanda çıkarlarını, tutkularını, düşüncelerini ifade etmek, bilgi alışverişinde bulunmak, ortak hedeflerini gerçekleştirmek, devletten talepte bulunmak ve devlet yetkililerini sorumlu tutmak amacıyla toplu olarak hareket eden bireyleri içerir.(s.5)

Sivil toplum, bireylerin devletten, aileden, piyasadadan, diğer devlet dışı aktör ve birliklerden ayrı varlıklar olarak ortaya koydukları gönüllü eylemleri içerir. Sivil toplumun vatandaşları korumak, hükümet yetkililerini eylemlerinden sorumlu kılmak, kamu çıkarlarını savunmak, bireyleri sosyalleştirmek, vatandaşlar ve devlet yetkilileri arasında arabuluculuk yapmak ve toplumun işleyişi için gerekli olan hizmetleri sunmak gibi işlevleri vardır (Parver ve Wolf, 2008). Ancak her ne kadar sivil toplum devletten ayrı bir alan olsa da, devletten etkilendiği ve aynı zamanda onu etkilediği de vurgulanmalıdır. Birçok hükümet-dışı örgüt üzerinde yapılmış çalışma, bu örgütlerin toplumdan çok devletle ilişkisi olduğunu da açığa çıkarmıştır. Bu nedenle sivil toplum bir yandan demokrasiyi güçlendiren bir unsur iken, diğer yandan devlet tarafından "izin verilme" ve "korunma" ihtiyacı içerisinde olması nedeniyle, varlığı, yapısı ve rolleri itibarıyla devletin demokratiklik derecesinden etkilenen bir nitelik arz eder (Marchetti ve Tocci, 2009).

Günümüzde iyi işleyen bir demokrasi açısından hayati önem arz eden sivil toplum, barış inşası açısından da önemli bir destekleyici unsurdur. Sivil toplum, çatışma sırasında kitlesel gösteriler düzenlemek, medya yayınları yapmak, halk toplantıları düzenlemek, çatışmanın sonuçlarına ilişkin uyarılarda bulunmak, uluslararası toplumun dikkatini çekmek gibi eylemlerle ihtilafın artmasını engelleyebilir. Ayrıca barış anlaşmasının müzakere sürecinde kısıtlı da olsa lobi faaliyetleri ile masadaki tarafların görüşlerini etkileyebilme kapasitesine sahiptir (Marchetti ve Tocci, 2009). Örneğin Kuzey İrlanda ve Guatemala'da sivil toplum barış görüşmelerine direkt ya da dolaylı biçimde müdahil olabilmıştır (Inclusive Security, 2013). Sivil toplum eğitim ve sağlık

gibi temel hizmetler sunma, barış eğitimi destekleme, hakikat ve uzlaşma komisyonları oluşturma gibi yollarla çatışma çözümleme aşamasında da kayda değer bir rol üstlenebilmektedir. Ancak sivil toplumun en büyük rolü çatışmanın dönüştürülmesi ve barış inşası aşamalarında kendini gösterir. Bu aşamada sivil toplum, kimliklerin ve çıkarların psikolojik, eğitimsel ve söylemsel kanallarla değiştirilmesinde önemli rol oynayabilir (Marchetti ve Tocci, 2009). 1990'ların ortalarından itibaren, özellikle de Somali, Ruanda ve Balkanlar'daki uluslararası müdahalelerin başarısızlıkları, çatışma sonrası toplumlarda sivil toplumun önemini açığa çıkarmıştır. Artık sivil toplumun güçlendirilmesi, bölünmüş toplumlarda barış inşası çerçevesindeki uluslararası girişimlerin temel ögesi haline gelmiştir (Fischer, 2011).

Sivil toplum barış inşası kapsamında, vatandaşları şiddetten korumak, insan hakları ihlallerini ve barış anlaşmalarının uygulanmasını denetlemek, insan haklarını desteklemek gibi rollerin yanı sıra, barış ve demokrasiye ilişkin değerlerin sosyalizasyonunu sağlamak ve barış inşası fonksiyonlarını destekleyecek hizmetler sunmak gibi görevler de üstlenir. Ayrıca, muhalif gruplardan insanları bir araya getirmek suretiyle gruplar arası sosyal bütünlüğü desteklemek ve yerel ve ulusal düzeydeki her çeşit aktör arasında diyalogu kolaylaştırmak gibi potansiyel rollere de sahiptir (Paffenholz, 2009). Sivil toplumun muhalif gruplar arasında bir iletişim kanalı yaratması çatışma sonrası toplumlar için özellikle önem arz eder.

Hükümet yetkilileri ya da uluslararası aktörler tarafından başlatılan bir barış inşası girişiminin başarısını belirleyen başlıca unsurlardan biri sivil toplumun da bu sürece katılmasıdır (Parver ve Wolf, 2008). Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum politik toplum paralelinde parçalanmıştır ve genelde bu parçalanmışlıktan çıkar sağlayan kesimlerin varlığı nedeniyle statüko devam ettirilmektedir (Puljek-Shank ve Verkoren, 2017). Sivil toplumun terkihi ve niteliği aynı zamanda onun etkinliğini de belirlediğinden, toplumdaki muhalif grupların ayrı ayrı kendi gruplarını temsil eden homojen sivil toplum örgütleri kurmaları kutuplaşmayı ve radikalleşmeyi artırarak çatışma çözümleme ve barış inşasını destekleme potansiyellerini düşürür (Paffenholz, 2009). Sivil toplumun barış inşasına katkıda bulunabilmesi için dışlayıcı değil, toplumun genel çıkar ve sorunlarını ele almak üzere kapsayıcı biçimde örgütlenmiş olması gerekmektedir.

Kapsayıcı örgütler toplumun farklı kesimlerinden ya da topluluklarından üyeler içerdikleri için (cross-cutting memberships) demokrasinin güçlendirilmesinde doğrudan rolleri vardır. Kapsayıcı bir sivil toplum, toplumdaki farklı paydaşların barış sürecine dâhil olmasını sağlar. Toplumun farklı kesimleri ve siyasal elitleri arasında karşılıklı bağımlılık yaratır. Onların birbirlerini anlamalarını kolaylaştırır ve aralarında güven ve şeffaflık inşa edilmesine imkân tanır. Dışlayıcı örgütlerin üyeleri ise yalnızca tek bir topluluktan gelir (Erkem, 2017). Dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin grup içi bağlılıkları artırmak suretiyle etnik milliyetçiliği körükleme ihtimalleri, toplumdaki farklılıkları uzlaştırma ve sosyal bütünlüğe katkıda bulunma ihtimallerini de düşürür (Dixon, 1997). Bu nedenle derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum ancak kapsayıcı biçimde örgütlenirse barış inşasına katkıda bulunabilir. Kıbrıs'ta Kültürel Miras Teknik Komitesi (The Technical Committee on Cultural Heritage), Türk ve Rum toplumlarını Kıbrıs'ın ortak kültürel mirasını korumak üzere bir araya getiren, dolayısıyla kimlik bariyerlerinin yıkılmasında ve pozitif barış ortamının inşa edilmesine katkıda bulunabilecek bir örnek olarak verilebilir (Erkem, 2017). Ancak bir sonraki bölümde incelendiği üzere, kapsayıcı sivil toplum örgütleri kurulmasının önünde bir takım engeller bulunmaktadır.

2. Kapsayıcı Sivil Toplumun Önündeki Engeller

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun barış inşasına katkıda bulunabilmesi için kapsayıcı sivil toplum örgütlerinin sayısını ve etkinliğini artırmak gerekir. Ancak bu toplumların çoğunlukla konsosyonel demokrasi modeliyle yönetilmesi, topluluklar arasında derin sosyal bölünmeler bulunması, bu toplumlarda eğitimin ayrıştırılmış olması (*segregated education*) ve

sivil toplum inşasını büyük oranda uluslararası aktörlerin üstlenmiş olması gibi bir takım etkenler kapsayıcı sivil toplum örgütleri kurulmasını zorlaştırır.

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun daha kapsayıcı hale gelmesinin önündeki engellerin ilki bu toplumların genellikle konsosyonel demokrasi modeli ile yönetilmeleridir. Konsosyonel teori Hollandalı siyaset bilimci Arend Lijphart tarafından 1960'lı yıllarda geliştirilmiştir. Lijphart, siyaset bilimi literatüründe geçerli olan 'sosyal homojenliğin ve siyasi mutabakatın istikrarlı bir demokrasinin önkoşulu olduğu' görüşünün aksine, eğer siyasi elitler işbirliği yaparlarsa, derin sosyal bölünmelerin ve siyasi farklılıkların hâkim olduğu çoğulcu toplumlarda da istikrarın sağlanabileceğini öne sürmüştür (Lijphart, 1977). Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte başta Balkanlar olmak üzere dünyanın birçok yerinde mikro-milliyetçilik yükselişe geçmiştir. Uluslararası toplum, 1990'lardan bu yana, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova, Kuzey İrlanda, Lübnan, Kenya, Malezya, Etiyopya, Afganistan ve Irak gibi özellikle kimlik temelli çatışmaların baş gösterdiği birçok ülkeye konsosyonel demokrasiyi başlıca yönetim modeli olarak sunmuştur. Böylece 1990'lardan bu yana dünyada adeta bir konsosyonel demokrasi dalgası meydana gelmiştir (Bogaards, 2006; Taylor, 1999).

Konsosyonel teorinin "büyük koalisyonlar, karşılıklı veto/azınlık vetosu, orantısallık ve kesimsel otonomi (segmental autonomy)" olmak üzere dört temel prensibi vardır. İlk olarak, konsosyonel model, çoğulcu bir toplumdaki tüm önemli kesimlerin siyasi liderlerinin iktidarı paylaşmalarını destekler ve bunu "büyük koalisyon" olarak adlandırır. Elitlerin farklılıkları bir tarafa bırakarak fikir birliğine ulaşmaya çalıştıkları büyük koalisyonlar ile azınlığın daimi olarak siyasi iktidardan dışlanmasının önüne geçileceği savunulur (Sisk, 1996). Ancak büyük koalisyon ilkesi toplumdaki alt kesimlere merkezi karar alma sürecinde yetki verse de, azınlıkların temel çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda, çoğunluğun oy üstünlüğüne sahip olmasını engelleyemez. Azınlık vetosu kuralı sayesinde her grup kendi hayati çıkarlarına zarar verecek değişiklikleri engelleme imkânına sahip olur (Lijphart, 1979). Orantısallık prensibi ise, toplumdaki önemli büyüklükteki tüm kesimlerin karar alma sürecinde, yasama ve yürütme kurumlarında, kamu yönetiminde, seçim ve güvenlik sistemlerinde, yargı ve polis teşkilatında ve de kamu fonlarının dağıtımında nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edilmelerini sağlar (Lijphart, 1977; McGarry ve O'Leary, 2009). Son olarak kesimsel otonomi, azınlık grupların münhasır meselelerinde kendi kararlarını almalarını ve kendilerini yönetmelerini öngörür (Lijphart, 1979). Bu dört temel prensip üzerine oturan modelin temeli elit işbirliğine dayanır (Lijphart, 1969).

Konsosyonel demokrasi kolektif kimlikleri "temel yapıtaşı" olarak kullanarak siyasi kurumları düzenlemeye odaklanmıştır (Taylor, 2009). Konsosyonel modelde grup aidiyetleri ulusal aidiyetin, grup hakları da bireysel hak ve özgürlüklerin üzerinde tutulur. Tüm bu yönleriyle model, temel amacı çatışmanın yapısal kökenlerine inmeden şiddeti sonlandırmak ve anayasal mühendislik yoluyla iktidarı çatışan taraflar arasında paylaştırarak işleyen bir demokrasi yaratmak olan devlet merkezli, yukarıdan aşağıya (*top down*) bir barış inşası projesidir. Bu durumda konsosyonel demokrasi yalnızca negatif barışı sağlayabilir ve çatışmanın tekrarlanmasını engelleyemez. Oysaki Johan Galtung'a göre pozitif barış için yapısal ve kültürel şiddeti sona erdirmek ve çatışan tarafların tutum ve çelişkilerini değiştirmek suretiyle çatışmayı yapıcı bir biçimde dönüştürmek gereklidir (Erkem, 2017). Pozitif barışa giden süreçte çatışan taraflar arasındaki ilişkiler restore edilmeli ve toplumun genel çıkarlarına hizmet eden sosyal sistemler inşa edilmelidir (Claske, 2007). İşte sivil toplum bu amaca hizmet edecek bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilir ve istikrarlı toplumlar yaratmak için toplumdaki farklı kesimlerin uzun vadeli çatışma önleme ve barış inşası çabaları ile bütünleştirilmesi çok önemlidir. Bunun için, öncelikle etnik gruplar arası güvensizlik ve mesafenin aşılması gerekir. Bu da ancak nitelikli iletişimin artırılması ve gruplar arası işbirliğini ve güveni artıracak etkili sosyal kurumların inşası ile

mümkün olur. İşte sivil toplum etnik ayrımların azalmasına katkıda bulunabilecek bir sosyal alan olması bakımından önemlidir. Ancak konsosyonel teori toplumdaki alt kültürlerin kendi sınırları içerisinde tutulmasını savunur. Buna göre, homojen toplumlarda bireyler arası ilişki ve temasın artmasının karşılıklı anlayışı güçlendireceği, heterojen toplumlarda ise artan temasın gerginlik ve düşmanlıkları körtükleyebileceği iddia edilir. Bu nedenle, Lijphart'a göre (1969) heterojen toplumlarda iletişim, çatışma ihtimalini artıracığından, alt kültürler arasındaki sınırlar keskin ve net olmalıdır.

Konsosyonel teörinin çatışmayı engellemek için sunduğu çözüm, yani topluluklar arası iletişim ve müzakereyi yalnızca siyasi elitler düzeyinde tutarak topluluklar arası iletişimi minimum düzeyde tutma formülü, barış inşasını baltalayıcı ve toplumdaki ayrımları derinleştirici bir formüldür. Kendi içine kapanan, gruplar arası iletişim yerine yalnızca grup içi iletişimle sınırlanan topluluklar, sürekli kendileriyle aynı önyargılara, aynı görüş ve düşüncelere sahip insanlarla temas halinde olduklarından bir süre sonra radikalleşmeye başlarlar. Bu durum sorun ve ayrılıkları güçlendirirken çatışmanın dönüştürülmesini engeller (Dixon, 1997; Dryzek, 2000). Bu görüşü destekleyici biçimde, Varshney (2002) tarafından Hindistan üzerinde yapılan bir çalışma, tek etnikli sivil toplum kuruluşları içeren şehirlerde, çok etnikli sivil toplum kuruluşlarının çoğunlukta olduğu şehirlere kıyasla etnik gruplar arası şiddet düzeyinin daha yüksek olduğunu göstermiştir (aktaran Puljek-Shank ve Verkoren, 2017).

Kapsayıcı sivil toplumun önündeki ikinci engel, derinden bölünmüş toplumlarda uzlaşması beklenen muhalif grupların masaya sadece farklı toplumsal kesimler olarak değil, "suçlu" ya da "kurban" olarak oturmalarıdır. Bu toplumlarda "geçmiş", bireylerin kimlikleri üzerinde negatif bir etki yapmakta ve sonraki tüm toplumsal süreçleri etkilemektedir (De La Rey, 2001). Derinden bölünmüş toplumlarda tarih ve kimlikler tartışmalıdır. Bellekler kötü anılar ve hikâyelerle dolu olduğundan, ortak tarihe, ortak geçmişe, ya da ortak geleneklere vurgu yapılması mümkün değildir. Böyle toplumlarda genellikle inanç farklılıklarıyla beslenen kültürel farklılaşma vardır. Bu nedenle çok etnikli birçok toplumda mümkün olduğunun aksine, derinden bölünmüş toplumlarda farklı kesimlerin etrafında birleşebileceği ortak noktalar bulmak kolay değildir. Bu durum sivil örgütlenmelerin dışlayıcı olmasına yol açar.

Derinden bölünmüş toplumlarda kapsayıcı sivil toplum örgütlenmelerinin önündeki üçüncü bir engel de ayrıştırılmış eğitimidir. Eğitim etnik gruplar arası ilişkileri geliştirmek, ulus inşasını sağlamlaştırmak ve sosyal değişimi gerçekleştirmek için çok önemli bir araçtır. Ancak Makedonya gibi birçok derinden bölünmüş toplumda etnik olarak tecrit edilmiş eğitim sistemleri çatışan kimlik ve algıları pekiştirmekte ve eğitimin sosyal değişim için güçlü bir araç olabilme olasılığını zayıflatmaktadır (Petroska-Beska ve Najcevska, 2004).

Makedonya'da giderek tek etnikli hale gelmiş olan okullar, ilk ve ortaöğretimde etnik Makedon ve etnik Arnavut öğrencilerin temasını engelleyecek şekilde düzenlenmiştir. Arnavut ve Makedon öğrencilerin aynı okula gitmek zorunda kaldıkları durumlarda, farklı binalarda, farklı sınıflarda ve günün farklı zamanlarında eğitim almaları sağlanmıştır. Her ne kadar Vasilev'e (2013) göre bu durum siyasi bir uygulama olmaktan ziyade, 2001 çatışmasının akabinde Üsküp, Bitola, Kumanova gibi kentlerdeki karma okullarda farklı gruplar arasında yaşanan arbedelere yönelik bir önlem niteliğindeyse de, sonuçları bakımından olumsuzluklar yaratmıştır. Benzer şekilde Kuzey İrlanda'da çocukların %93'ü ya Protestan ya da Katolik bir okulda okumaktadır. Ülkede parlamento, kamu yönetimi, polis teşkilatı gibi kurumlarda önemli dönüşümler hayata geçirilmiş olsa da, eğitim sisteminin ayrıştırılmış yapısı korunmaktadır (Schiaparelli, 2015). Malezya'daki üç temel etnik gruptan en büyüğü olan Malaylar daha çok kırsal bölgelerde yaşarken, ikinci büyük etnik grup olan Çinliler kent merkezlerinde ikamet etmektedir. Hintliler ise kırsal bölgelere ve kent çevrelerine dağılmış durumdadır. Bu durum Malezya'da yaşayan çoğu çocuğa okul çağına kadar kendileri dışındaki bir etnik grubun üyesini uzun süreli tanıma

inkâni vermemektedir. Bu açıdan ülkedeki okullar etnik gruplara karşılıklı anlayış ve tolerans kazandırabilecek başlıca platform olabileceken, tersine, etnik bağlamda ayrılmış durumdadır ve her bir grubun kendi ulus inşasına hizmet etmek üzere tasarlanmıştır (Raman ve Sua, 2010).

Okullar aileden sonra başlıca sosyalleşme kurumları oldukları için, çocukların ve gençlerin değer, yargı ve davranışlarını şekillendirir. Bu anlamda bölünmüş toplumlarda eğitim sürecinde etnik, dinsel, dilsel, ırksal farklılıklar nedeniyle birbirlerinden uzak tutulan, günün farklı zamanlarında ya da farklı binalarda eğitim gören, kendileri gibi olmayanları tanıma ve anlama inkâni tanınmayan çocukların önyargılarından kurtulmaları zorlaşır. Bu da uzun vadede etnik gruplar arası ilişkilere olumsuz biçimde yansır. Önyargılar tutum ve davranışları etkilediğinden, çocukluk çağında ayrıştırılmış eğitim almış bireylerin kendilerinden farklı olanlara saygı ve hoşgörü ile yaklaşmaları ve bir uzlaşma zemini bulmaları zordur (Vasilev, 2013). Bu nedenle ayrıştırılmış eğitimin uygulandığı bölünmüş toplumlarda kapsayıcı sivil toplumun önü daha baştan tıkanmış olur.

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum kuruluşlarının kapsayıcılığını kısıtlayan dördüncü bir etken de bu toplumlarda sivil toplum inşasını daha çok uluslararası aktör ve örgütlerin üstlenmesidir. Elbette ki, başta güçlü bölgesel aktörler olmak üzere, harici siyasi aktörlerin siyasi nüfuz ve bağış desteği ile barış süreçlerini pozitif yönde etkileme potansiyelleri bulunmaktadır (Paffenholz, 2009). Ancak sivil toplumu destekleme sürecinde harici aktörlerin yapacağı katkının niteliği önemlidir. Fischer'e (2011) göre, Bosna'da, Avrupa Birliği (AB), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Birleşmiş Milletler (BM), devlete bağlı kalkınma ajansları, ulus aşırı sivil toplum örgütleri ya da hayır kurumları tarafından sivil topluma verilen destek etnik gruplar arası işbirliği için alan yaratmıştır. Uluslararası finansman desteğiyle ülkede çok sayıda sivil toplum örgütü kurulmuştur. Ancak plansız ve keyfi fonlar ülkede "projectomania sendromu" olarak adlandırılan proje üretmeye odaklanmış, yoğun bürokrasiye boğulmuş, toplumun ihtiyaçları yerine bağışçıların çıkarlarını gerçekleştirmeyi hedef edinmiş örgütlerin çoğalmasına neden olmuştur. Uluslararası toplum topluluk temelli girişimlere ve toplulukların özel ihtiyaçlarına yeterli ilgiyi göstermemiştir. Genel olarak sektörü desteklemenin sivil toplumu güçlendireceğini, bunun da etnik siyasetin önüne geçeceğini varsaymıştır. Ancak sivil toplum örgütlerinin hızlı ve büyük artışı, Bosna toplumunu daha bütüncül yapmamıştır. Çünkü bu süreçte çok etnikli sivil toplum örgütleri kadar toplumdaki bölünmüşlüğü yansıtan ve birçoğu siyasi parti bağlantısı olan çok sayıda tek etnikli örgüt de türemiştir. Ayrıca birçok çatışma sonrası toplumda uluslararası finansmanla kurulan sivil toplum örgütleri ekseriyetle hizmet sağlama ve hizmet dağıtma amaçlıdır (Bodruzic, 2010). Bu nedenle topluluklar arası uzlaşya katkıda bulunmak gibi bir gündemleri yoktur.

Sivil toplumun güçlendirilmesi çatışma sonrası bölünmüş toplumlar için önemli bir barış inşası unsuru ise de, süreç yerel destek olmaksızın ve vatandaşların çıkarları gözetilmeden "uluslararasılaştırılmış" sivil toplum örgütleri yarattığı için eleştirilmektedir (Puljek-Shank ve Verkoren, 2017). Bu şekilde tepeden inme bir yaklaşımla, sadece sayısal artışa odaklanılarak kurulmuş sivil toplum örgütlerinin gündemleri de halkın talep, ihtiyaç ve çıkarlarından ziyade bağışçıların talepleri doğrultusunda tepeden inme biçimde belirlenmektedir (Atanasova ve Kacarska, 2009; Parver ve Wolf, 2008). Belloni'ye (2001) göre, kapsayıcı sivil girişimlerin önündeki en büyük engel uluslararası toplumun yukarıdan aşağıya sivil toplum inşasıdır. Sivil toplum inşası teknik bir iş gibi görüldüğü takdirde toplumdaki milliyetçi bölünmeleri aşmaya katkıda bulunamaz. Çünkü bu durum aynı zamanda bir meşruiyet sorunu doğurur. Halk sivil topluma yabancıların çıkarlarına hizmet eden örgütlenmeler olarak baktığı takdirde sivil topluma duyulan güven ve katılım azalır (Atanasova ve Kacarska, 2009).

Kendi içinde demokratik olan, güçlü ve etkili sivil toplum örgütlerinin çoğalması çatışma sonrası toplumlarda barış inşası için önemli bir adımdır. Ancak derinden bölünmüş toplumlarda sivil

toplumun da bölünmüş olduğu gerçeği, uygulamada sivil toplumun pozitif barışı destekleyici bir unsur olma potansiyelini zayıflatmaktadır.

3. Bölünmüş Sivil Topluma Çözüm Önerileri

Derinden bölünmüş toplumlar da barışın inşa edilebilmesi için her şeyden önce gruplar arası nitelikli iletişimin artırılması hedeflenmelidir. Sivil toplumun güçlendirilmesi bu hedefi gerçekleştirmek için önemli bir adımdır. Ignatieff (1995), etnik heterojenliğe sahip ülkelerde, etnik olmayan düzlemde örgütlenmiş bir sivil toplumu, toplumsal düzeni sağlayabilecek en akılcı olasılık olarak nitelenmiştir (aktaran Dixon, 1997). Ancak derinden bölünmüş toplumlar da sivil toplumun sosyal bütünlüğe ve toplumsal uzlaşya katkıda bulunabilmesi için kapsayıcı bir platform olması şarttır.

Bu çalışma, derin biçimde bölünmüş toplumlar da, sivil toplumun kapsayıcı biçimde örgütlenebilmesi için bazı çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Bunlardan ilki, söz konusu toplumlar da sıklıkla uygulanan konsosyonel demokrasi modelinin pozitif barışa katkıda bulunacak ek çabalarla desteklenmesidir. Bir diğer öneri, sivil toplum kuruluşlarının kimlik ve etnik aidiyet bağlamında değil, çıkar ve ihtiyaç temelinde örgütlenmelerinin teşvik edilmesidir. Derinden bölünmüş toplumlar da uygulanmakta olan ayrıştırılmış eğitim politikalarına son verilmesi ve eğitimin etnik uzlaşya katkıda bulunabilecek bir araç olarak yeniden ele alınması da kapsayıcı sivil topluma katkıda bulunabilecek bir adım olarak sunulmaktadır. Ayrıca, çatışma sonrası toplumlar da sivil toplum inşasını üstlenmiş olan uluslararası toplumun kapsayıcı sivil toplum konusundaki hassasiyetinin artırılması da büyük önem taşımaktadır. Çalışma, kapsayıcı sivil toplum inşasının uzun vadeli bir süreç olmasından hareketle, kısa vadede tek etnikli, dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin aralarında iletişim ve işbirliğini sağlayacak şemsiye örgütler altında birleştirilmesinin de bir çözüm olabileceğini savunmaktadır.

Konsosyonel demokrasi, birçok derinden bölünmüş toplumda uygulanan başlıca yönetim modelidir. Konsosyonel modele yöneltilen temel eleştirilerden bazıları, modelin kimliksel farklılıkları kurumsallaştırarak toplumdaki çatlakları derinleştirdiği, mevcut sorunları dondurduğu, çatışmayı çözmek yerine baskıladığı ve gruplar arası iletişim ve teması kısıtladığı yönündedir. Bu açılardan konsosyonel demokrasinin yalnızca negatif barışa katkıda bulunabileceği düşünülür (Aitken, 2007; Andeweg, 2000). Gruplar arası bölünmüşlüğü sosyal kurumlara yansıdığı konsosyonel modelle yönetilen toplumlar da, sivil toplum da dışlayıcı bir alan olarak örgütlenir. Ancak çalışmanın amacı konsosyonel düzenlemeleri tümüyle işlevsiz ve sorunlu ilan etmek değildir. Konsosyonel düzenlemeler, etnik azınlıkların siyasi temsilini garantilemek, onlara devlet yönetiminde ve kamu kurumlarında yer açmak ve kendi çıkarlarını ilgilendiren yasaları “veto” edebilmelerine imkân tanımak suretiyle çatışmayı durdurmak ve demokrasinin işleyişini sürdürmek için gerekli olan uzlaşya zeminini sağlar. Hatta çoğu zaman tarafları masaya oturtmak için başka bir alternatif bulunmaz. Bu bakımdan konsosyonel düzenlemelerin şiddeti sona erdirmek için bir ilk adım olarak görülmeleri ve sivil toplum, eğitim, medya, ekonomi gibi alanlar da gerçekleştirilecek çaba ve girişimlerle desteklenmeleri gerekmektedir.

Sivil toplum bireylerin ortak amaç ve çıkarlarını gerçekleştirmek üzere bir araya geldikleri bir alan olarak görülebileceği gibi, ortak inanç ve değerleri paylaşan bireyleri bir araya getiren bir platform olarak da yorumlanabilir (Parver ve Wolf, 2008). Ancak derinden bölünmüş toplumlar da sivil toplumun ortak değerler, ortak tarih, ortak kültür ve gelenekler etrafında birleşmesi zordur. Çünkü bu toplumlar da tarih ve kimlikler tartışmalı, kültür ve gelenekler birbirinden farklıdır. Bu durumda ortak çıkar ve ihtiyaçları vurgulamak ve bu çıkar ve ihtiyaçlara hizmet eden örgütlenmeler kurmak kapsayıcı sivil toplumun önünü açabilir. Çünkü aynı zamanda bir güvenlik meselesi olarak algılanan kimlik ve değerleri uzlaştırmak zorken, spesifik ihtiyaçları ve çıkarları uzlaştırmak daha kolaydır (Dryzek, 2005). Etnik kimlikler, dini inanışlar,

sosyal statüler farklı olsa da, bireylerin çevre kirliliği, kadına şiddet, hayvan hakları, uluslararası örgütlere üyelik gibi ortak sorun ve hedeflerin ve evrensel değerlerin etrafında birleşmeleri mümkün olabilir. İsrail’de başlayarak uluslararası bir network haline gelen savaş ve şiddet karşıtı Siyah Giyen Kadınlar (Women in Black) kapsayıcı sivil topluma örnek gösterilebilir (Gordon, 2016).

Derinden bölünmüş toplumlarda “barış eğitimi”, kapsayıcı sivil toplumun önünü açabilecek bir diğer unsurdur (Parver ve Wolf, 2008). Okullar aileden sonra gelen başlıca sosyalleşme kurumları olduklarından, büyüme sürecinde içselleştirilen norm ve değerleri şekillendirirler. Bu açıdan çocukların ve gençlerin eğitim hayatları boyunca farklı etnik gruplarla iç içe olmaları, önyargılarını yıkabilmeleri için gereklidir (Vasilev, 2013). Etnik tutum, değer, yargı ve davranışlar okula taşındığı gibi, okullardaki etnik gruplar arası deneyimler de öğrenciler aracılığıyla sosyal yaşama taşınır ve etnik gruplar arası ilişkileri etkiler. Özellikle tarih derslerinin ve tarih kitaplarının manipülasyondan uzak tutulması ve etnik uzlaşmayı destekleyici bir araç haline getirilmesi çok önemlidir (Bush ve Saltarelli, 2000). Derinden bölünmüş toplumlarda eğitim yoluyla iletişim kuran, önyargılarından arınan, birbirini tanıyan, anlayan, birbirine güvenmeye başlayan çocukların gelecekte ortak hedef ve amaçlar uğrunda birleşebilmesi mümkün olacak bu da kapsayıcı sivil toplumun önünü açacaktır. Ancak Zembylas ve Bekerman’a (2013) göre, Kuzey İrlanda, İsrail ve Kıbrıs gibi örneklerdeki kapsayıcı eğitim denemelerinden edinilen tecrübeler, tam bir sosyal entegrasyon için yalnızca etnik farklılıkların değil, cinsiyet ve sınıf da dâhil olmak üzere tüm farklılıkların kapsayıcı eğitim kapsamında ele alınması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

Sivil toplum ancak tabandan yukarıya ve etnik olarak heterojen biçimde örgütlenirse güçlü bir barış inşası aracı olabilir. Ancak çatışma sonrası toplumlarda sivil toplum inşasını, özellikle finansal yetersizlik nedeniyle çoğunlukla uluslararası toplum üstlenmekte ve bunu tepeden inme biçimde gerçekleştirmektedir. Puljek-Shank ve Verkoren’in (2017) bir bölünmüş toplum örneği olan Bosna üzerine yaptıkları çalışmada gösterildiği üzere, her ne kadar uluslararası toplum tek etnikli sivil toplum örgütlerini desteklemekten imtina etse de, daha çok hizmet sunma amaçlı ‘apolitik’ ve ‘profesyonel’ sivil toplum örgütlerine destek vererek taban örgütlerini (*grassroots*), dini örgütleri, sendikaları ve enformel networkleri gözden kaçırmakta, sonuç olarak sivil toplumun meşruiyetine ve kapsayıcılığın yönelik yeterli hassasiyeti gösterememektedir. Halkın destek ve güvenini kazanamayan ve bir nevi meşruiyet sorunu yaşayan sivil toplum örgütlerinin sosyal bütünlüğe katkıda bulunma ihtimali de düşüktür. Bu nedenle uluslararası aktörler sivil topluma destek verirken yalnızca söz konusu ülkedeki sivil toplum örgütlerinin sayıca artışına değil, niteliğine, kapsayıcılığın ve etkinliğine de önem vermelidir. Diğer yandan Fischer’a (2011) göre, sivil toplum inşası devlet ve kurum inşasından bağımsız bir süreç değildir. İyi işleyen bir devlet olmaksızın güçlü bir sivil toplum olamayacağı gibi, iyi işleyen bir sivil toplum olmaksızın tam anlamıyla demokratik bir devletten de söz edilemez. Bu nedenle, uluslararası aktörler çatışma sonrası toplumlarda devlet, ulus ve kurum inşasının sivil toplum inşası ile paralel süreçler olduğu bilincini taşımaları ve daha bütüncül bir yaklaşımla hareket etmelidir.

Bütün bu çözüm önerileri hayata geçirilse bile, yine de derinden bölünmüş toplumlarda kapsayıcı bir sivil toplum inşa etmek zor ve uzun vadeli bir süreçtir. Bu nedenle, kısa vadede farklı topluluklara ait dışlayıcı sivil toplum örgütlerini Kuzey İrlanda örneğindeki “Toplum İlişkileri Konseyi” (*Community Relations Council*) ya da Kıbrıs’ta Türk ve Rum toplumlarının siyasi partilerini, sendikalarını, iş dünyası temsilcilerini ve sivil toplum örgütlerini bir araya getiren “İki Toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu” gibi üst bir şemsiye altında birleştirmek bir alternatif olabilir. Böyle bir şemsiye kuruluş dışlayıcı sivil toplum örgütleri arasında iletişim kuracak, kültürler arası diyalogu geliştirecek ve ortak projeler üretilmesini kolaylaştıracak bir platform sağlayacaktır (Erkem, 2017; KKTC Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı, 2015).

4. Sonuç

Derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum, kapsayıcı bir platform olarak örgütlendiği takdirde pozitif barışı sağlamak adına önemli bir barış inşası aracı olma potansiyeli taşır. Ancak söz toplumlarda sivil toplum, toplumdaki bölünmeleri yansıttığı için kendi içinde homojen ve diğer gruplara karşı dışlayıcı biçimde örgütlenmektedir. Bu durumda sivil toplumun topluluklar arası uzlaşmaya katkıda bulunmak bir yana, radikalleşmeye sebep olarak çatışmayı körükleme ihtimali vardır. Bu çalışma, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun nasıl daha kapsayıcı hale getirilebileceğini tartışmaktadır.

Derinden bölünmüş toplumlarda, farklı kesimleri kendi sınırları içerisinde tutmayı hedefleyerek yalnızca elitler arası uzlaşmaya odaklanan konsosyonel düzenlemelerin yaygın biçimde uygulanıyor olması sivil toplumun dışlayıcılığı artırılmaktadır. Bu nedenle, öncelikle, söz konusu toplumlarda uygulanmakta olan konsosyonel düzenlemelerin şiddeti sonlandırmak için zaruri bir ilk adım gibi düşünülmesi ve sivil toplum, eğitim, medya alanlarını da içerecek uzun vadeli çatışma dönüşümü ve barış inşası çabalarıyla desteklenmesi yerinde olacaktır. Bunun yanında, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplumun ortak kimlik ve değerlerden ziyade, farklı gruplar arasındaki ortak hedef, ihtiyaç ve çıkarlara odaklanarak örgütlenmesini desteklemek de önemli bir adımdır. Çünkü derin biçimde bölünmüş toplumlarda etnik bağlılıklar güçlüdür ve kısa vadede değişmesi mümkün değildir. Bir diğer çözüm, eğitimdeki ayrılaşmaya son verilerek bireylerin erken yaşlardan itibaren birbiriyle iletişim kurmasının, birbirlerini tanıyarak önyargılarından kurtulmasının önünü açmaktır. Makedonya Üsküp'teki "Nansen Dialogue Centre" gibi hükümet-dışı örgütlerin eğitim aracılığıyla toplumsal uzlaşmaya katkıda bulunma çabaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca, derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum inşasını üstlenmiş olan uluslararası toplumun bilhassa çok etnikli sivil toplum örgütlerinin kurulmasını desteklemesi de önemlidir. Son olarak, derinden bölünmüş toplumlarda halk tabanlı, kapsayıcı ve bütüncül bir sivil toplum inşa etmek zor ve uzun soluklu bir süreçtir. Bu nedenle, kısa vadede dışlayıcı sivil toplum örgütlerinin Kuzey İrlanda'daki "Toplum İlişkileri Konseyi" ve Kıbrıs'taki "İki Toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu" örneklerinde olduğu gibi üst bir semsiye kurum ya da örgüt altında birleştirilmesi de bir başka çözüm olabilir.

Sivil toplum hem toplumsal değişim yaratabilecek bağımsız bir özne, hem de mevcut yapılara bağımlı bir nesnedir. Bu nedenle derinden bölünmüş toplumlarda sivil toplum bir yandan toplumsal bölünmüşlüklerden etkilenmekteyken, diğer yandan özünde bu bölünmüşlüğü azaltma kapasitesini barındırmaktadır. Bu çalışmada getirilmiş olan öneriler ve bunlara eklenebilecek diğerleri yoluyla derin biçimde bölünmüş toplumlarda sivil toplumu barış inşasına katkıda bulunabilecek kapsayıcı bir platform haline getirmek mümkündür. Bu süreçte uluslararası toplumun desteği önemliyse de, en büyük rol devlete ve yerel aktörlere düşmektedir.

Kaynakça

- Aitken, R. (2007). Cementing divisions? An assessment of the impact of international interventions and peace-building policies on ethnic identities and divisions. *Policy Studies*, 28(3), 247-267.
- Andeweg, R. B. (2000). Consociational democracy. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 509-536.
- Belloni, R. (2001). Civil society and peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peace Research*, 38(2), 163-180.
- Bodruzic, D. (2010, June). *Civil Society in a post-conflict multiethnic setting: A case study of Bosnia*. Annual Conference of the Canadian Political Science Association'da sunulan bildiri. <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Bodruzic.pdf> adresinden erişildi.

- Bogaards, M. (2006). Democracy and power-sharing in multinational states: thematic introduction. *International Journal on Multicultural Societies*, 8(2), 119-126.
- Bush, K., & Saltarelli, D. (2000). The two faces of education in ethnic conflict: Towards a peacebuilding education for children. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre. <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/insight4.pdf> adresinden erişildi.
- Claske, D. (2007). *Negative versus positive peace*. http://www.irenees.net/bdf_fiche-notions-186_en.html adresinden erişildi.
- De la Rey, C. (2001). Reconciliation in divided societies. D. J. Christie & R. V. Wagner & D. A. Winter (Ed.), *Peace, conflict, and violence: Peace psychology for the 21st century* içinde (ss. 251-261). New Jersey: Prentice-Hall.
- Diamond, L. J. (1994). Rethinking civil society: Toward democratic consolidation. *Journal of Democracy*, 5(3),4-17.
- Dixon, P. (1997). Paths to peace in Northern Ireland (I): Civil society and consociational approaches. *Democratization*, 4(2), 1-27.
- Dryzek, J. S. (2005). Deliberative democracy in divided societies: Alternatives to agonism and analgesia. *Political theory*, 33(2), 218-242.
- Ehrlich, C. E. (2000). Democratic alternatives to ethnic conflict: Consociationalism and neo-separatism. *Brook. J. Int'l L.*, 26, 447.
- Erkem, P. (2017). Civil society in conflict regulation: Cyprus case. *Humanitas: International Journal of Social Sciences*, 5(9), 193-201.
- Fischer, M. (2011). Civil society in conflict transformation: Strengths and limitations. B. Austin & M. Fischer & H. J. Giessmann (Ed.), *Advancing Conflict Transformation* içinde (ss. 287-313). New York: Barbara Budrich Publishers.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of peace research*, 6(3), 167-191.
- Gordon, S. M. (2016, 16 Mart). Women in black. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Women-in-Black> adresinden erişildi.
- Guelke, A. (2012). *Politics in deeply divided societies*. Cambridge: Polity.
- Gülboy, G. P. E. (2012). Makedonya'da Arnavut-Makedon çatışması ve Ohrid anlaşması. Y. Okay & T. Babalı (ed.), *Türkiye-Makedonya İlişkileri* içinde (101-116). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları*. (H. Özler, Çev.) Ankara: Liberte. (Orijinal eserin yayın tarihi 2000).
- Horowitz, D. L. (2014). Ethnic power sharing: Three big problems. *Journal of Democracy*, 25(2), 5-20.
- Ignatieff, M. (1995). On civil society: Why Eastern Europe's revolutions could succeed. *Foreign Affairs*, 74(2),128-136.
- Ilievski, Z. (2007). Ethnic mobilization in Macedonia. *EURAC Research*. <http://www.eurac.edu/en/research/autonomies/minrig/Documents/Mirico/Macedonia%20Report.pdf> adresinden erişildi.

- Inclusive Security (2013). *Nine models for inclusion of civil society in peace processes*. <https://www.inclusivesecurity.org/wp-content/uploads/2013/11/9-Models-for-Inclusive-Peace-Processes-w-footers.pdf> adresinden erişildi.
- Kacarska, S., & Atanasova, G. (2009). The role of external actors in civil society building: The case of the Republic Of Macedonia. *CEU Political Science Journal*, 4(1), 48-75.
- Koppa, M. E. (2001). Ethnic Albanians in the former Yugoslav Republic of Macedonia: Between nationality and citizenship. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7(4), 37-65.
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı (2015, Mart 13). *Faaliyetlerine başlayan iki toplumlu Kıbrıs Diyalog Forumu tanıtıldı*. <http://mfa.gov.ct.tr/tr/faaliyetlerine-baslayan-iki-toplumlu-kibris-diyalog-forumu-tanitildi/> adresinden erişildi.
- Lijphart, A. (1969). Consociational democracy. *World Politics*, 21(2), 207-225.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. New Haven:Yale University Press.
- Lijphart, A. (1979). Consociation and federation: Conceptual and empirical links. *Canadian Journal of Political Science*, 12(3), 499-516.
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. London:Yale University Press.
- Lustick, I. (1979). Stability in deeply divided societies: consociationalism versus control. *World politics*, 31(3), 325-344.
- Lustick, I. S. (1997). Lijphart, Lakatos, and consociationalism. *World Politics*, 50(1), 88-117.
- Marchetti, R., & Tocci, N. (2009). Conflict society: understanding the role of civil society in conflict. *Global Change, Peace & Security*, 21(2), 201-217.
- McGarry, J., & O'leary, B. (2009). Power shared after the deaths of thousands. R. Taylor (Ed.), *Consociational theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland conflict* içinde (ss. 15-84). London: Routledge.
- Petroska-Beska, V., & Najcevska, M. (2004). *Macedonia: understanding history, preventing future conflict* (USIP Special Report 115). <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN017851.pdf> adresinden erişildi.
- Paffenholz, T. (2009). *Summary of results for a comparative research project: Civil society and peacebuilding* (CCDP Working Paper). Conflict, Development and Peacebuilding web adresinden erişildi: https://www.sfcg.org/events/pdf/CCDP_Working_Paper_4-1%20a.pdf
- Parver, C., & Wolf, R. (2008). Civil society's involvement in post-conflict peacebuilding. *International Journal of Legal Information*, 36(1), 51-79.
- Peacebuilding and the United Nations*. <http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pbun.shtml>
- Puljek-Shank, R., & Verkoren, W. (2017). Civil society in a divided society: Linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina. *Cooperation and conflict*, 52(2), 184-202.
- Raman, S. R., & Sua, T. Y. (2010). Ethnic segregation in Malaysia's education system: enrolment choices, preferential policies and desegregation. *Paedagogica Historica*, 46(1), 117-136.

- Schiaparelli, K., MacKenzie, M., Krug, A., Newbold, A., & Wagner, J. (2015). Divided society, divided schools, divided lives: The role of education in creating social cohesion in Northern Ireland. *Journal of National and Global Affairs*, 6(1), 53-73.
- Sisk, T. D. (1996). *Power sharing and international mediation in ethnic conflicts*. Washington: United States Institute of Peace.
- Taylor, R. (2009). *Consociational theory: McGarry and O'Leary and the Northern Ireland conflict*. London: Routledge.
- United Nations. (1992). *An agenda for peace*. <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> adresinden erişildi.
- Vasilev, G. (2013). Multiculturalism in post-Ohrid Macedonia: Some philosophical reflections. *East European Politics and Societies*, 27(4), 685-708.
- White, G. (1994). Civil society, democratization and development: Clearing the analytical ground. In Peter Burnell & Peter Calvert (Eds.), *Civil Society in Democratization* (ss. 6-21). London: Frank Cass.
- Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2013). Integrated education in conflicted societies: is there a need for new theoretical language? *European Educational Research Journal*, 12(3), 403-415.